

*Галина Панишко
(Луцьк)*

**УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ
ВИРОБНИЦТВА У ПОМІЩИЦЬКОМУ МАЄТКУ
С.ЛІПІНЬСЬКОГО НА ВОЛИНІ у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.**

Економічна криза кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. була важким випробуванням для великих земельних маєтків Волині. Однак, як і в післявоєнній ситуації поч. 20-х рр., вони і в цей час були єдиним типом господарств, здатних налагодити товарне виробництво. Останнє досягалося не тільки завдяки збереженню у власності великих масивів ґрунтів, а й передовою організацією виробництва в цих господарствах. Спробуймо дослідити товарно-господарські відносини у маєтку Затурці, власником якого був Станіслав Ліпінський.

Не заперечуючи прогресивного характеру збільшення дрібного й особливо середнього землеволодіння в ході аграрних перетворень 20-х – 30-х рр., слід відзначити, що такі господарства отримували стільки землі, скільки могли продуктивно обробити. В той же час середні власники, які отримали можливість збільшити свої ділянки за

рахунок "парцельованої" землі, цим і скористалися. Натомість найбільшій селяни, в т.ч. і безземельні, виходили із ситуації за рахунок оренди дрібних ділянок, що дедалі більше прив'язувало їх до поміщицьких господарств – передусім у формі відробітків за орендовану землю. Так, наприклад, у маєтку Затурці, по території якого впродовж 2-х років проходила лінія фронту, на поч. 20-х рр. значну частину площі, що потребувала рекультивациі, було віддано в користування малоземельним селянам. Ці площі надано землекористувачам за умови виплати ними певної частини врожаю. Остання умова прямо стимулювала селян не тільки до простої рекультивациі землі, що було обумовлено угодою, а й до суттєвого підвищення її врожайності.

Прибутковість великих сільськогосподарських підприємств Волині можна простежити на маєтку Затурці, що належав С.Ліпінському. Відповідні дані наведені у таблиці.

Таблиця 1

Дохідність маєтку С. Ліпінського в Затурцях упродовж 1925 – 1935-го рр.¹

Галузі господарства	Видатки		Видаток за 10 років	Чистий дохід	Збитки
	від	до			
1. Польова продукція без пропасних	24310	52941	355756	2113	-
2. Продукція пропасних (переважно картоплі)	14428	26389	17928	4734	3008
3. Насінництво	806	12041	3601	1840,8	-
4. Ужитковий інвентар (корови і свині)	5565	17889	19198	-	10434,6
5. Мертвий інвентар	8055	29774	14975	-	4271,9
6. Будинки (ремонт і амортизація)	3069	5231-	15642	-	-
7. Гуральня	1254	52751	31142	942,7	-
8. Цегельня	462	5405	1980	332,9	1081,8
9. Ліс	3066	5811	4258	11919	569
10. Хміль	936	22448	4413	0	-
11. Орендований фільварок	4926	27171	11601	-	21534,1
Середній прибуток за 10 років	11905	28857	19125		
Оплачені відсотки					
Прибуток				2409,1	

Як бачимо, середня прибутковість маєтку на рік за 1925 – 1935 рр. становила 21 тис. 534 злотих, що для Волині було непоганою величиною. Однак, вона базувалася в першу чергу на експлуатації лісу, де прибутки з 1 га в середньому становили 47,7 зл., а з 1 га ріллі – лише 25 зл. Станом на 1935 р. загальна заборгованість маєтку становила 250 тис. зл., з них 50 тис. були передвоєнними іпотечними боргами. Впродовж 20-х – 30-х рр. на розбудову маєтку було використано 767 тис. зл.; закупівлю мертвого інвентарю – 69 тис. зл.; відбудову гуральні – 73 тис. зл. Обіговий капітал маєтку (живий інвентар, продукти, посіви) становив 80 тис. зл.

Під час проведення “парцеляції” власник маєтку отримав суму бл. 700 тис. зл., але більшість із неї пішла на рекультивацію землі. Потреби відбудови й розвитку господарства змушували його власника С.Ліпінського вдаватися до кредитів, що й обумовило наявність такої великої заборгованості.

За період 1925-1935 рр. загальна сума податків (без прибуткового) становила 3 тис. 700 зл. на рік, або бл. 7 зл. на 1 га. В 1934 р. загальна сума податків становила 4 тис. 234 зл., а в 1935 році – 4 тис. 666 зл., що на 1 га ріллі відповідно становило 11 і 12,1 зл.².

Наведені цифри добре ілюструють швидкий спад прибутковості маєтку в період кризи, що було викликано необхідністю дорогих, короткотермінових позичок. Спад прибутковості маєтку загальмувався в 1932 р. Пізніше він припинився остаточно, однак на 1935 р. маєток залишався неприбутковим. Таке становище змусило самого власника й автора опису маєтку порушити питання про необхідність надання пільг для групи господарств, подібних затурцівському.

Таким чином, погіршення кон'юнктури і необхідність виплат відсотків за кредитами у період економічної кризи призвели до кризи виробництва в цілому та в затурцівському маєтку зокрема.

Великі масштаби виробництва товарної продукції накладали відбиток як на сам характер складників організації виробництва, так і на взаємозв'язок між ними. Основними складовими процесу організації виробництва у великих маєтках були: 1) управління господарством; 2) забезпечення робочою силою; 3) забезпечення засобами виробництва.

Говорячи про застосування робочої сили в господарствах типу Затурці, слід зауважити, що досліджуваний період характеризувався поступовою еволюцією відробітної системи в застосуванні найманої праці. Суть відробітку полягала в тому, що селяни обробляли поміщицькі землі своїм реманентом частково за грошову оплату, а частково – за натуральну (за землю, випас, зимову позичку тощо). Специфічним

видом відробітків була здольщина, коли селяни знову ж таки своїм реманентом обробляли поміщицькі землі за частину врожаю³.

Якщо основною рисою відробіткової системи була праця селян на поміщицькій землі зі своїм робочим інвентарем, то застосування найманої праці передбачало більшу механізацію виробництва або, як мінімум, забезпечення їх найпростішими засобами праці. Найчисленнішою групою найманих робітників були т.зв. "ординарії" – ті, хто наймався на круглий рік (на повний цикл сільськогосподарських робіт). Так, у маєтку Затурці середня кількість ординаріїв протягом 1925 – 1935 рр. становила 14 осіб, а на період копання картоплі та жнив залучалося до 30-ти сезонних робітників з Полісся. Стосовно Затурців маємо дані, що ілюструють зміни в інтенсивності використання найманих робітників у господарстві впродовж кризи. Так, якщо в 1930/31 рр. на 1 га землі припадало 68 робочих днів, то за період кризи їх кількість суттєво зменшилась і в 1933 - 1934 рр. становила 52. Відтоді даний показник почав зростати і вже наступного господарського року становив 57,5⁴.

Сільськогосподарський інвентар, що використовувався в тогочасному виробництві, поділявся на живий і мертвий. Найважливішим показником, що характеризував використання тягової сили, було відношення між одиницею тяглої худоби й величиною оброблюваної нею орної землі. Використання машин у процесі обробки землі мало допоміжний характер.

У маєтку Затурці одиниця робочої худоби припадала на 2,5 га ріллі. В Затурцях було 37 робочих коней (на одного коня припадало 10 га ріллі). У зв'язку з активною розробкою лісу характерною особливістю Затурців було широке залучення (найм) робочої худоби в навколишніх селах.

Серед найбільших машин у маєтку Затурці був молочно-переробний комплекс, що приводився в дію трактором. Упродовж 20-х – 30-х рр. тут було два трактори ("Тросбульдог" і "Фордзон"). Паливом для них служив спирт, що вироблявся на місцевій гуральні. Цікаво, що сам характер орної землі маєтку Затурці, що у багатьох місцях була ще не рекультивована, робив економічно недоцільним використання машин для її обробки. Для оранки, обробки посівів та збирання врожаю вони використовувалися з 1925 по 1928 рр. У подальшому економічно доцільним було використання тракторів для культивування землі. Загальна вартість машин маєтку при купівлі становила 69 тис. зл.⁵.

Економіка Волинського воєводства в досліджуваний період базувалася на сільськогосподарському виробництві. Позиційна війна 1916 – 1918 рр. залишила на карті Волині широку смугу землі, що фактично була непридатною для землекористування. Хоча ці території

становили порівняно незначний відсоток відносно всіх сільськогосподарських угідь, та їх рекультивация, зокрема у межах поміщицьких землеволодінь, дуже показова. Незважаючи на великі втрати, крупні землевласники йшли на таку рекультивацию навіть тоді, коли економічна доцільність цього процесу була сумнівною.

Брак коштів на потреби рекультивации вимагав гнучкості в її забезпеченні. Так, наприклад, у маєтку Затурці рекультивация проводилася 3-ма способами:

1) у 1918 р. селянам, які працювали до війни у фільварку, було роздано ділянки землі, що їх вони мали рекультивувати, а платою за користування цією землею була частина отриманого врожаю;

2) частину землі віддали малоземельним селянам у тимчасове користування за умови її рекультивации;

3) переважна кількість ґрунтів рекультивувалася найманими робітниками за допомогою бульдозерів і плугів.

Слід відзначити, що Міністерство землеробства сприяло рекультивации ґрунтів у Затурцях. За його допомогою для маєтку було куплено трактор, що стягував колючий дріт - ним було покрито всю територію маєтку⁶.

Таким чином, незважаючи на негативні наслідки Першої світової війни для великих сільськогосподарських підприємств Волині, вже у 20-х рр. ХХ ст. вони мали всі засоби для збільшення виробництва продукції. В досліджуваній період традиційними продуктами рослинництва на Волині були зернові культури. Незважаючи на поширення тут технічних культур, вони зберегли панівне становище у структурі посівів. Так, у 1937 р. на території воєводства під посівами пшениці знаходилося 240 тис. га, а жита – 400 тис. га. З цих площ збиралося 17,4% загальнопольського врожаю пшениці й 8,6% жита. Такі цифри якнайкраще ілюструють важливість виробництва зернових на Волині для всієї польської економіки.

Статистичні дані затурцівського маєтку дають змогу простежити еволюцію посівних площ зернових культур. Тут у 1924-1925 рр. їх посіви становили 60,6% посівної площі, а через 10 років у 1934/35 рр. вони зменшилися до 44,6%, що пояснюється кризою надвиробництва. У зв'язку з цим зменшилися й прибутки від реалізації зерна від 60% у 1925 – 1929 рр. до 30-40 % у сер. 30-х рр. Досконалий, як на той час, обробіток землі, відповідне підживлення сприяли стабільній врожайності, хоч остання дещо впала у період кризи. Жито й озима пшениця в Затурцях давали 14 – 24 центнерів з га, а овес – 14-21⁷.

На відміну від зернових культур, що були традиційними на Волині впродовж століть, у 20-х – 30-х рр. помітну роль у структурі посівів почали відігравати технічні культури. Якісним рубежем тут став період

економічної кризи, коли власники маєтків для підтримання їх рентабельності змушені були впроваджувати в сівозміни нові, як правило, технічні культури, в т.ч. ті, що вирощувалися на насіння (деякі сорти конюшини, вики, маку, рапсу, зелені добрива). В насінництві зросло виробництво елітної конюшини “Глорія”. Насіння цих, а також ряду інших трав користувалися більш-менш сталим попитом. Значну його частину закупляло управління торфовищами із Сарн⁸. Уяву про еволюцію посівних площ у цьому маєтку дає наступна таблиця, складена за матеріалами опису цього господарства.

Таблиця 2

Співвідношення посівних площ технічних культур у маєтку
Затурці (1924 – 1934 рр.)⁹

Культура	Площа в %	
	1924/25 рр.	1934/35 рр.
Метеликові	5,3	17,9
Пропашні	24,8	17,9
Промислові	0,6	6,2
Пасовища	8,7	10,6

Аналіз поданих статистичних даних свідчить про те, що в Затурцях за десятиліття у понад 3 рази збільшилася кількість посівів трав на насіння (метеликові). Ще більшим, у 10 разів, було зростання посівів пропашних культур. Останні мали чітке рослинницьке спрямування. В цих умовах єдиним шляхом для власника Затурців С.Ліпінського стало значне розширення посівів технічних культур.

У затурцівському маєтку вирощувалася також насіннева продукція, хоч і в значно менших масштабах. У 1928 р. площа сортових посівів становила тут 120 га, а в 1929 р. від продажу сортового насіння за цінами, вищими від ринкових, було отримано додатково бл. 18 тис. зл. У 1929 р. до державного реєстру зернових культур було внесено пшеницю “Волинська рання”, виведену в Затурцях. Тут же виведено й інший сорт пшениці – “Затурцівський Вольтман”.

Що ж до розвитку тваринництва, то варто зазначити, що в затурцівському маєтку С. Ліпінського стадо худоби було започатковано тільки в 1929 р. На сер. 30-х рр. воно складалося з 56-ти корів “Поліської червоної” породи й 50-ти голів молодняку. Тільки на поч. 30-х рр. тут було закладено власне стадо овець, що в 1935 р. нараховувало 50 голів. Невеликі маєтки в порівнянні з великими більше

страждали від епізоотерій. Так, у 1934 р. у Затурцях у результаті мору було майже знищено стадо свиней¹⁰.

Звернімо увагу на велику роль лісового господарства у виробництві товарної продукції поміщицьких господарств. Особливо великого значення ця галузь як одна з найбільш прибуткових мала у період відродження маєтків у 1-й пол. 20-х рр.

Прикладом маєтку, де лісове господарство відіграло одну з основних ролей у виробництві, може виступати затурцівський маєток, що знаходився на самому краю поліської зони. Тут ліс займав 250 га площі. В 1920 р. розпочалося будівництво тартаку, що був уведений у дію наступного року. Лісове господарство велося методом санітарних рубок, що був високозатратним. Лісові матеріали йшли на задоволення потреб маєтку, на продаж навколишньому населенню, а також на регіональний та закордонний ринок. Продукція лісового господарства користувалася широким попитом і давала високі прибутки – бл. 15 тис. зл. щороку¹¹.

Великі об'єми багатьох видів сільськогосподарської продукції, що вироблялись у фільваркових господарствах, вимагали їх перевезення, зберігання та первинної обробки.

Так, у 1938 р. було відкрито шосе Луцьк – Володимир, що пройшло через Затурці. Однак, у тодішніх умовах воно не відіграло великої ролі як вантажна комунікація. Товарне зерно перевозилося на відстань 12 км до залізничної станції Війниця. На більшу відстань зерно перевозити було не вигідно, до Луцька й Володимира по шосе вивозилося тільки насіння.

У частині маєтків, що мали значні об'єми сільськогосподарської продукції, що її важко було вигідно реалізувати за їх межами, в першу чергу картоплю, переробка здійснювалася на місці. Найбільш вигідним продуктом такої переробки був спирт. У Затурцях нову гуральню було збудовано в 1923 р. на місці зруйнованої. Будівництво велося за рахунок кредиту, взятого в Державному банку відбудови у Львові. У подальшому потреба створення циклу замкнутого виробництва привела до налагодження власного ректифікаційного (очищувального) виробництва й відкриття фабрики розливу горілки у Володимирі. Горілчане виробництво в Затурцях мало гарні перспективи, однак у 1925 р. у Польщі було введено державну монополію на спирт. Результатом цього стало різке зменшення прибутковості горілчаного виробництва. У 1934-1935 рр. гуральня переробляла тільки 25% виробленої в маєтку картоплі й працювала 40-50 днів на рік¹².

Отже, в досліджуваний період формувалася новий ринок – налагоджувалася нова система вирощування, переробки та споживання технічних культур. Що ж стосується традиційних зернових, то як у

російський, так і в польський періоди вони, на нашу думку, не відігравали визначальної ролі в зовнішньому торговельному балансі регіону.

¹ Складено за кн.: *Opisy gospodarstw.* – Warszawa, 1938. – S. 872.

² *Jaworski W.-L. Reforma rolna.* – Kraków, 1926. – S. 540.

³ *Васюта І.К.* Соціально-економічні відносини на селі західної України до возз'єднання (1919-1939). – Львів, 1976. – С. 87.

⁴ *Gatusiński T. Sprawa ukraińska.* – Warszawa, 1936. – S. 50.

⁵ *Zoc St. Problem gospodarczy Ziemi Czerwieńskiej.* – Warszawa, 1938. – S. 196.

⁶ *Валігорський Кароль.* Значення державної земельної реформи на Волині. – Луцьк, 1921. – С. 86.

⁷ Там само. – С. 91.

⁸ *Roszkowski W. Gospodarcza rola większej własności ziemskiej w Polsce. 1918-1939.* – Warszawa, 1986. – S. 250.

⁹ Складено за кн.: *Opisy gospodarstw.* – S. 867.

¹⁰ *Trojowski M. Analiza trzech Wołyńskich gospodarstw folwaroczných.* – Łuck, 1936. – S. 35.

¹¹ Там само. – С. 40.

¹² *Зелінський М.* Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931. – С. 51.